

INSTITUTIONEN FÖR LITTERATUR,
IDÉHISTORIA OCH RELIGION

Spiritualiteten hos Kreitlow
Uppmaningar och råd i hans predikningar

The Spirituality of Kreitlow
Appeals and advise in his preachings

Loke Asplund

Termin: VT 2017

Kurs: RKT145, Examensarbete för kandidatexamen,
15 hp

Nivå: Kandidat

Handledare: Martin Berntson

Innehållsförteckning

Abstract.....	3
Inledning.....	4
Förord.....	4
Syfte.....	4
Frågeställningar.....	4
Tidigare forskning.....	5
Avgränsningar.....	6
Spiritualitet.....	6
Metod.....	9
Bakgrund.....	10
Rommele pastorat (och tillståndet i pastoratet vid Kreitlows ankomst).....	10
Vem var Kreitlow?.....	11
Ortodoxi/Pietism.....	14
Källkritik.....	18
Resultat.....	21
Struktur.....	21
Karaktär.....	22
Ortodoxi/Pietism.....	22
Uppmanande utsagor.....	23
Bön.....	24
Tröst.....	25
Livsföring.....	27
Diskussion.....	29
Slutsatser.....	31
Avslutande ord.....	32
Käll- och litteraturförteckning.....	33
Otryckta Källor.....	33
Internetkällor.....	33
Tryckta Källor.....	33

Abstract

The purpose of this thesis is to find out what kind of spirituality was expressed in the sermons of Joachim Friedrich Kreitlow. The focus lies in what way Kreitlow encouraged his congregation to express their Christian life in different situations. This thesis also tries to determine where Kreitlow stands in the meeting between Lutheran orthodoxy and Pietism, and the conflict that followed. The main source is a hand-written book that contains about 65 of Kreitlow's sermons, written down between the 20th July 1704 and the 21th October 1710. The method used is to carefully study the sermons looking for sayings that contain appeals and advises for different situations. The study shows that appeals are quite rare in the studied material. Those appeals that are found are generally not specific in their execution. The reason is most likely due to the sermons' character, which are of a more teaching character, focusing more on explaining the dogmatic teachings of the faith than encouraging the practical aspect of it. The study also shows that Kreitlow had a firm affinity for the orthodox creed but took some aspects of Pietism and put them to use in his sermons. The traces of Pietism are however small, the clearest example is the use of a pietistic book in one of his sermons. The spirituality expressed in the preachings are focused around knowledge of the teachings, this knowledge is then transferred into a christian life centered around trust, prayer and good deeds.

Inledning

Förord

Då och då möts vi av nyheter om stora upptäckter som verkar ha gjorts genom en ren slump. En bonde plöjer sin åker och råka finna en skatt från vikingatiden, eller fyndet av Döda Havsrullarna till exempel. Nu tänker jag inte jämföra betydelsen av Joachim Friedrich Kreitlows predikningar med några andra skatter, det lämnar jag åt mer kvalificerade forskare. Analogin syftar snarare till hur jag kom att upptäcka dem. Har du någon gång skrivit en uppsats kan du nog känna igen dig i den vända som infinner sig inför det första stora beslutet i en uppsatsskrivning. Vad ska jag skriva om? Samma var det för mig när jag studerade kyrkohistoria och skulle skriva min första egentliga uppsats på universitetsnivå. Det finns ju så mycket! I min vända så tänkte jag att det kanske går att göra lite nytta för mitt pastorat om jag tog reda på något om dess historia. Jag kände till att det funnits en kyrkoherde som hette Kreitlow som hade byggt pastoratets kyrkor. Kanske det gick att skriva något om honom? Sagt och gjort så kollade jag i Landsarkivet vad det fanns om Rommele Pastorat och där, bland dopböcker och församlingsprotokoll fann jag att ett av dokumenten innehöll Kreitlows predikningar. Även jag med min begränsade kunskap om kyrkohistorisk forskning kunde begripa att det var ett ovanligt dokument jag hade hittat. En möjlighet att se med egna ögon vad en präst som verkade för snart trehundra år sedan hade att säga till sin församling är inget man ser varje dag. Det här ville jag forska om! Hur ville en präst under 1700-talets början att hans församling skulle vara? Vilka råd och uppmaningar kunde man få höra från en predikstol på den tiden?

Syfte

Syftet med denna uppsats är att undersöka den spiritualitet som kommer till uttryck i Kreitlows nedtecknade predikningar med ett fokus på hur Kreitlow vill att hans åhörare ska handla i olika situationer.

Frågeställningar

De frågor jag kommer ställa till materialet i denna uppsats är följande: Vad säger Kreitlow angående hur hans åhörarens kristna tro bör ta sig uttryck i handlingar? Hur specifika är uppmaningarna och berör de ”yttre” eller ”inre” handlingsmönster? Med yttre menar jag handlingar som syns på olika sätt, att läsa, ge, agera, osv. Med inre menar jag handlingsmönster som inte syns utåt, t.ex. självprovning, tankemönster, den egna bönen, osv. Jag kommer också att försöka diskutera möjliga förklaringar till resultatet och relatera det till begreppet spiritualitet som helhet. Jag kommer även att försöka placera in Kreitlow i det skifte och den spänning mellan luthersk ortodoxi och pietism som utspelade sig under hans levnadstid.

Tidigare forskning

Gällande tidigare forskning om spiritualitet så har Alf Härdelin gjort ett omfattande arbete om medeltida spiritualitet i bland annat boken *Världen som yta och fönster* (2005). Även Ulrik Josefsson har forskat om spiritualitet inom den svenska pingströrelsen, i avhandlingen *Liv och över nog* (2005). Så har även Joel Halldorf forskat om Emil Gustavsson i avhandlingen *Av denna världen* (2012) och Birgitta Laghé har forskat om Mariadöttrarna och Paulina Mariadotters spiritualitet i avhandlingen *Den Evangeliska Mariavägen till enhet* (2004). Från vårt grannland Norge kommer Lilly-Anne Östtveit Elgvin som i Sverige disputerade på *Lars Levi Laestadius spiritualitet* (2010).

Utomlands är spiritualitet ett mer välutvecklat forskningsområde men jag är inte så bekant med den.

Den svenska spiritualitetsforskningen är än i nuläget relativt sparsam och vi kan se att de flesta ägnar sig åt antingen personer eller rörelser som är relativt välbekanta inom svensk kristenhet. Min forskning ämnar bidra till svensk spiritualitetsforskning genom att utgå från liknande perspektiv som särskilt Halldorf, Josefsson och Härdelin, men undersöka ett material som aldrig tidigare utforskats och som dessutom berör en mer lokal nivå. Jag har här en möjlighet att få bekanta mig med spiritualiteten hos en person vars predikogärning inte sträckte sig särskilt långt utanför de pastorat han verkade i.

Inom svensk homiletisk forskning har ett omfattande arbete nedlagts. Bland tidigare forskning om predikotexter av olika slag kan återigen Härdelin nämnas med *Världen som yta och fönster*. Brilioths bok *Predikans historia* (1945) berör stora delar av svensk predikohistoria även om den inte går in på djupet hos enskilda predikanter. För predikoforskning som ligger lite närmare Kreitlow kan nämnas David Gudmundsson som i *Konfessionell krigsmakt* (2014) som berör dels tidsperioden Kreitlow levde i samt fokuserar på predikan och bön i den svenska armén i vilken Kreitlow tjänstgjorde innan han kom till Rommele. Däremot har mig veterligt ingen tidigare forskat på just Kreitlows predikningar. Även här finns en möjlighet att bidra till svensk predikoforskning genom ett material som aldrig tidigare har studerats.

Gällande tidigare forskning om Kreitlow så känner jag endast till boken *Flundre Härad* (1938) av Ernst Hollman, i vilken han har ett särskilt kapitel om Kreitlow. Hollman behandlar också de olika kyrkorna i pastoratets historia. Detta berör Kreitlow då han hade stor del i att de byggdes. Om Kreitlow skriver även Skarstedt ett kortare avsnitt i *Göteborgs stifts herdaminne* (1948). Jag har gjort en uppsats på B-nivå där jag jämför dogmatiken i tre av Kreitlows predikningar med den i Svenska kyrkans bekännelseskrifter. Beträffande Kreitlow är detta sannolikt allt som finns, då han utanför Rommele pastorat verkar vara ganska okänd. Kreitlow var innan han kom till Rommele regementspräst vid Ulrika Eleonoras regemente i Malmö, men jag vet inte om det avtryck han där lämnat var av sådan betydelse att det lockat någon till forskning om honom.

Genom ett så omfattande material som de nedtecknade predikningarna jag har fått tillgång till, finns en möjlighet att forska om Kreitlow och komplettera den bild som Hollman ger av honom i sin

levnadsbeskrivning som kyrkbyggare och dessutom: ”en rättskaffens herde, änkors tröst, faderlösas fader och de fattigas hugsvalare”.¹

Avgränsningar

Undersökningen kommer endast att omfatta Rommele P2 dokumentet som är en bok innefattande alla Kreitlows bevarade predikningar och omfattar drygt 200 handskrivna sidor (65 predikningar). Ur detta dokument kommer jag att undersöka spiritualiteten som kommer till uttryck i dessa predikningar. För mer om begreppet spiritualitet och vilken del av spiritualiteten jag kommer undersöka, se diskussionen om spiritualitet. Jag kommer också enbart att fokusera på Kreitlow som ”sändare”. Hur hans predikningar mottogs och vad för respons det gav hos åhörarna lämnar jag därhän.

Tidsmässigt avgränsar materialet sig självt då de nedtecknade predikningarna omfattar perioden mellan den 20 juli 1704 och den 21 oktober 1710 och jag avser att undersöka hela denna period.

Spiritualitet

Spiritualitet är ett mångsidigt begrepp, som har en lång historia av att skifta mellan olika betydelser. Från att från början härstamma från det latinska ordet för ande (*spiritus*) via att beteckna det Paulinska begreppet andlig i betydelsen den som är fylld och ledd av den Helige Ande. Under medeltiden blev det ett mer juridiskt begrepp som syftade till kyrkliga egendomar och ämbeten för att senare bli ett ersättningsord för vad som tidigare benämndes fromhet, vilket hade reducerats till att ha en klang av sentimentalitet och känslsamhet. Spiritualitet skulle istället för fromhet beteckna en större helhet som sträckte sig längre än svåranalyserade känslor utan behandla hela det kristna livet, både vad som rör sig inne i människan och hur detta sedan tar sig uttryck rent praktiskt. Men på senare tid har spiritualitet blivit mer svåränvändbart igen, särskilt då det på svenska översatts med begreppet andlighet och med Härdelins ord ”betecknar allsköns flummande av New Age-karaktär”.² Dock finns det delar av begreppet som går att använda och det är dessa delar jag tänker fokusera på.

Den här uppsatsen handlar om spiritualiteten i Kreitlows predikningar. Josefsson försöker ge en definition av spiritualitet som ”det levda religiösa livet”³ som jag finner komma ganska nära det jag är ute efter. Halldorf beskriver spiritualitet som ett väldigt brett och svårdefinierat ämne, där olika forskare fokuserar på olika delar i sina försök att definiera det. En del betonar den teologiska delen, andra ser spiritualitet som ett uttryck för människans innersta själv. En del fokuserar på spiritualitet som en del av ämnet historia. Halldorf själv använder spiritualitet som ett sätt att hermeneutiskt studera en människas eller rörelses identitetsbärande aspekter. Han menar att spiritualitet är studiet av ”en rörelses, epoks, eller människas andlighet, andliga liv eller, om man så vill andliga profil så som den konkret kommer till uttryck”. Han citerar också Philip Sheldrake som definierar

1 Hollman, 1938, s. 261.

2 Härdelin, 2005, s. 28, 29 Josefsson, 2005, s. 26, 27.

3 Josefsson, 2005, s. 29.

spiritualitet som den mänskliga, medvetna responsen till Gud som är både personlig och kyrklig. Dock menar Halldorf att det är viktigt att begränsa sig då den ovannämnda definitionen är väldigt bred.⁴

När Östtveit talar om spiritualitet kommer hon fram till att det handlar om ett samspel mellan två dimensioner. Där vi på ena sidan finner idealbilder av det kristna livet, med idéer om Gud, kyrkan och världen. På andra sidan finner vi realiseringen av detta ideal i det dagliga fromhetslivet.⁵ Jag förenklar detta uttryck något och kallar det teori och praktik.

Halldorf kritiserar Härdelin som menar att spiritualiteten är ett utflöde från teologin - alltså att teorin kommer före praktiken, men gör i sin tur misstaget att hävda att det oftast är tvärtom så att praktiken kommer före teorin.⁶ Jag menar att Östtveit framhåller en mer balanserad blick när hon ser spiritualiteten som ett samspel mellan teori och praktik. Jag menar att så länge man inte tittar noga på väldigt specifika fall, så är det nog väldigt svårt att säga om det är teorin eller praktiken som kommer först. Jag hävdar att det oftast sker en växelverkan mellan teori och praktik som så småningom mynnar ut i en spiritualitet. En praktik som inte kan godkännas av teorin har svårt att få fäste, eller en praktik som inte längre godkänns av teorin kommer att motarbetas (den svenska reformationen uppvisar flera exempel på detta), samtidigt som en teori som inte finner sitt praktiska uttryck försvinner - eller i vart fall kommer i skymundan - inom en traditions spiritualitet.

Jag håller med de forskare som menar att spiritualitet är ett brett och svårdefinierat begrepp. Efter att ha läst ett par olika forskares beskrivning av spiritualitet resulterar det alltid med att de själva kommer med en egen definition. Detta har nog dels att göra med att de vill begränsa sig då spiritualitet verkar vara en disciplin som rör sig över stora områden, men grundar sig också i att valet av forskningsobjekt i stor mån påverkar valet av metod och frågeställningar. Spiritualitetsforskning ger oss en möjlighet att ställa frågor som inte riktigt passar in i andra discipliner. Därmed finner jag inget hinder till att även jag kallar min forskning för spiritualitetsforskning och definierar det på ett sätt som fungerar med det material jag studerat men som ändå ligger i linje med hur andra forskare har definierat begreppet.

Josefsson arbetar med spiritualitet genom att dela in det han vill undersöka i tre så kallade identitetsbärande element: läror, handlingsmönster och grundhållningar.⁷ Inspirerad av Josefsson delar Halldorf in spiritualitet i kategorier som han benämner centrala aspekter. Dessa består av tema, motiv och praktik.⁸ Av dessa tre är begreppet praktik som ligger närmast det jag vill undersöka, men egentligen inte Kreitlows egen, utan den han vill att åhörarna till de undersökta predikningarna skall följa. En definition av den del av Kreitlows spiritualitet som jag vill undersöka lyder som följer: det sätt att handla som Kreitlow uppmanar sina åhörare att följa för att praktiskt hantera olika livssituationer.

4 Halldorf, 2012, s. 18, 19.

5 Östtveit. 2010, s. 26.

6 Halldorf, 2012, s. 24. Härdelin, 2005, s.29, 30.

7 Josefsson, 2005, s. 33, 34.

8 Halldorf, 2012, s. 20-26.

Härdelin kommer nära detta när han talar om spiritualitet som den teologi för praktiskt bruk som kyrkan förmedlar, vilket ligger i linje med det jag vill undersöka. Härdelin menar att spiritualitet är en helhet som innefattar hela det kristna livet som är ”*mer än den teoretiska övertygelsen... en helhet av tro och liv, av form och innehåll, av teoretisk insikt och praktiskt förverkligande*”⁹ Härdelin väljer att i sin bok fokusera på den teologiskt grundade undervisningen kyrkan gav om vad ett kristet liv innebär och hur det bör gestaltas. Detta liknar vad jag vill göra i denna uppsats. Jag vill undersöka vad vi kan veta om hur Kreitlow ville att hans åhörarens kristna liv skulle gestaltas i handling. Härdelin diskuterar också kyrkan som en struktur bestående av sändare och mottagare. Han varnar att detta är en grov förenkling, men finner en tillämpning för det i sin bok då han fokuserar på sändarnas perspektiv, det vill säga i första hand vad prästerna predikade. Så kommer jag också att göra. Härdelin väljer att begränsa sig vid detta perspektiv, vilket jag också kommer göra, då mottagarnas respons är mycket svår att undersöka på grund av bristande källmaterial.¹⁰

Det jag vill komma åt är hur Kreitlow vill att åhörarna till hans predikningar tillämpar sin tro. Vad för sorts uppmaningar, råd och förmaningar han ger angående det kristna livet till de som lyssnade på predikningarna. Spiritualitet berör det kristna livet som helhet, både i teori och praktik. Hur man som kristen bör handla i olika situationer är en del av denna helhet. Väl medveten om att ett fokus på råd och uppmaningar inte kommer att ge en komplett bild av Kreitlows spiritualitet väljer jag ändå att begränsa mig vid detta då arbetet annars skulle bli allt för omfattande. Vidare forskning kommer att vara nödvändig för att ge en bredare bild av spiritualiteten hos Kreitlow men när man hittar ett hittills utforskat material behövs ett avgränsat förfarande. Jag tror att ett fokus på uppmaningar och råd kan vara en bra början, och anledningen till detta ligger dels i den bild jag har fått av honom när jag studerat hans levnad, vilken jag kommer att gå in på mer under rubriken Bakgrund. Men kortfattat verkar han ha varit en drivande, handlingskraftig och målmedveten person som i en period då Sverige till största delen befann sig i krig lyckades få sina församlingar att bygga tre nya kyrkor och renovera en fjärde. Detta drog min uppmärksamhet till vad för andra uppmaningar han gav sina församlingar. Speglas denna delen av Kreitlows personlighet i hans predikan och hur ville Kreitlow att hans församlings tro skulle ta sig uttryck i andra handlingssätt än kyrkbyggande?

Kreitlow levde i en tid där den dominerande lutherska ortodoxin i Sverige började utmanas av pietistiska strömningar (mer om dessa fromhetsinriktningar under rubriken Bakgrund). Gemensamt för de båda riktningarna var bland annat att de lade vikt vid hur man som kristen skulle leva. Detta motiverar också varför det är lämpligt att fokusera på och begränsa mig vid uppmaningar och råd.

9 Härdelin, 2005, s. 29.

10 Härdelin, 2005, s. 29-32.

Metod

För att kunna svara på mina frågeställningar så kommer jag att utifrån min definition av spiritualitet studera predikningarna noggrant, en efter en och leta efter utsagor som passar in på denna definition. Alltså utsagor som kan förstås som uppmaningar av olika slag och som på ett eller annat sätt berör hur åhörarna bör hantera olika livssituationer.

Jag kommer sedan att sammanställa detta material och i resultatdelen redogöra för vad jag har funnit. Jag kommer också att ge en generell beskrivning av Kreitlows predikningars struktur. Hur ser de ut? Följer de något mönster? Frågor jag kommer att ställa mig är vad Kreitlow har uppmanat till, om det finns återkommande teman, alltså flera utsagor som uppmanar till liknande handlingsätt samt försöka ge en förklaring till varför resultatet ser ut som det gör.

Jag kommer också analysera predikosamlingen som helhet för att kunna dra bättre grundade slutsatser. Detta kommer särskilt att komma till bruk i att placera in Kreitlow mellan ortodoxin och pietismen eftersom det ger ett större underlag att dra slutsatser från. Det jag kommer att fokusera på för att svara på denna fråga är att leta efter karaktäristiska drag från ortodoxin respektive pietismen. Jag kommer också att undersöka om Kreitlow gör några polemiska uttalanden mot, eller tydligt försvarar den ena eller andra riktningen. Jag måste ta hänsyn till möjligheten att Kreitlow kom i kontakt med pietismen redan under sin tid i Tyskland och jag kan därför inte vara säker på att de årtal som anges för pietismens intåg i Sverige gäller för Kreitlow.

Men för att kunna göra detta så behövde jag först lära mig läsa materialet. Den handstil som predikningarna är nedtecknade på skiljer sig nämligen mycket från ett nutida sätt att skriva. Några stavningsregler var inte upprättade. Detta innebär att samma ord stavas på olika sätt, även inom samma predikan. Språkbruket skiljer sig även från nutida sådant, vilket har gjort det nödvändigt för mig att bearbeta och dela upp materialet en predikan i taget innan jag kunde börja arbeta med uppsatsens frågeställningar. Jag valde att transkribera samtliga predikningar. Syftet med detta var trefaldigt. Jag kunde jag på det sättet ha ett dokument för varje predikan och på så sätt lätt kunna hitta den predikan jag för tillfället använde mig av. För det andra tänkte jag på framtiden då dessa transkriberingar torde underlätta för mig och andra som senare vill använda sig av predikningarna. Den tredje orsaken var att det hjälpte mig att läsa predikningarna noggrant och långsamt. För mig var det ett bra sätt att bekanta mig med dem.

Sättet jag valde att göra detta på var att helt enkelt att identifiera de bokstäver i ett ord jag kunde förstå och därifrån använda min slutledningsförmåga för att kunna tyda hela ordet. Att texterna innehöll bibelcitat gjorde att jag kunde använda mig av dessa för att lära mig läsa handstilen. Det jag gjorde var att jag slog upp citaten i ett exemplar av Carl XII bibel som var satt med modern textning. Det visade sig att även om bibelcitatet inte alltid stavades likadant ord för ord, så stämde alla orden och det gjorde att jag så småningom blev mer och mer bekant med handstilen till en nivå där jag utan större svårigheter kunde läsa den. Hur som helst finns samtliga predikningar transkriberade och det torde vara till hjälp för framtida forskning, även om man kan se en tydlig progression i min förmåga att tyda originaltexten. Jag blev helt enkelt bättre och bättre på det och

det syns när man jämför tidigt transkriberade predikningar med senare transkriberade. Värt att notera är att samtliga punkter, kommatecken och en stor del av styckeindelningarna som syns där jag citerat texten kommer från mig. De har varit ett sätt för mig att lättare kunna läsa en text som annars i princip saknar skiljetecken. Jag har också försökt att tydliggöra citat inom textmassan för att vi lättare ska se när Kreitlow i sin predikan har citerat bibeltexter, psalmverser och andra kyrkliga författare.

I all forskning är det viktigt att arbeta med källkritik. Än viktigare blir det när man jobbar med ett material som aldrig tidigare har varit föremål för källkritik. I min metod ingår också att ställa frågor till själva materialet i syfte att undersöka och redogöra för hur materialet ser ut, dess trovärdighet, men också i vilken mån man kan använda sig av det. Vilka begränsningar har materialet? Vad kan man förvänta sig att få ut ur det? I avsnittet om källkritik kommer jag att ställa frågor till materialet som förhoppningsvis kan bringa klarhet i detta och hjälpa mig att få en uppfattning om hur säkra slutsatser jag kan förvänta mig att kunna komma fram till.

Bakgrund

Rommele pastorat (och tillståndet i pastoratet vid Kreitlows ankomst)

Rommele pastorat ligger i Västergötland söder om Trollhättan. I väster utgörs gränsen av Göta älv, Österut sträcker sig det till Koberg och söderut sträckte det sig till och med Lilla Edet men under 1900-talet så krympte pastoratet då först Fuxerna blev ett eget pastorat (numera Lilla Edets pastorat) och senare fördes även Åsbräcka över till Fuxerna. På Kreitlows tid bestod pastoratet av fem församlingar. Dessa är Rommele, Fors (som ligger i orten som nu kallas Sjuntorp), Upphärad, Åsbräcka samt Fuxerna i Lilla Edet.

Jag kommer här att berätta litet om tillståndet i Rommele pastorat vid Kreitlows ankomst. Kreitlows företrädare hette Jöns Forsselius och hade 1692 drabbats av ”svår passion i benen” vilket gjorde det svårt för honom att tjänstgöra.¹¹ Detta ledde enligt Hollman till att pastoratet var i moraliskt dåligt skick. Även kyrkorna var i dåligt skick, vilket vi delvis får skylla på danskarna som under Nordiska sjuårskriget hade bränt ner de kyrkor som då fanns i Upphärad, Fors och Rommele samt under Hannibalsfejden bränt ner Åsbräcka kyrka.¹² Församlingarna hade inte haft råd att bygga upp dem ordentligt, utan hade fått nöja sig med enklare träkyrkor vars reparationer t o m var i ganska dåligt tillstånd. Om Fors kyrka ska Kreitlow ha sagt att ”taket var ganska uppruttet och sparverket totaliter fördärvat” vilket får tjäna som exempel för i hurudant skick pastoratets kyrkor befann sig i vid Kreitlows ankomst. Undantaget var Fuxerna kyrka vilken redan 1689 hade byggts om. Dock ej i sten vilket var planerat utan i trä.¹³

11 Skarstedt, 1948, s. 409.

12 Berntsson, G, Kristiansson B, *Kortfattad beskrivning över Rommele Kyrka*, 2011. red. Firca, V, Johansson, E, *Upphärad Kyrka*. red. Kristiansson, B, Laurell, L mf., *Fors Kyrka*, 2006. <https://svenskakyrkan.se/lillaedet/asbracka> (20150222), Hollman, 1938, s. 140, 141, 154, 155, 189-191.

13 Hollman, 1938, s. 172, 173.

Vem var Kreitlow?

Joachim Friedrich Kreitlow föddes 1658 i Görich (som jag ännu inte lyckats lokalisera, det är möjligt att orten ligger i nuvarande Polen och därmed fått ett annat namn, eller att orten är så liten att den inte syns på de kartor över dåtida Pommern jag har studerat) i Hinterpommern som sedan Westfaliska freden blivit svenskt. Hans far Joachim var kyrkoherde där och han kom från en släkt som ska ha varit lutherska präster ända sen Martin Luthers dagar, då representerade av en Jacob Kreitlow, även han verksam i Hinterpommern.¹⁴ Var och när Kreitlow började studera skiljer sig mellan Hollman och Skarstedt där Hollman berättar om gymnasiestudier i Colberg och Zittau fram till 1681 då Kreitlow började på universitetet i Wittenberg¹⁵ och Skarstedt skriver om att Kreitlow vistades i Colberg och Wittenberg 1681.¹⁶ Gemensamt för de båda är att de vittnar om att Kreitlow under studietiden levde under stor fattigdom och var tvungen att livnära sig på vatten och veteax han samlade på åkern. Hollman skriver att denna kost medförde stor ohälsa och att Kreitlow "...knappast orkade stiga upp för trappan till sin vindskammare" och att han var nära att ge upp studierna för att i stället bli soldat. Men ironiskt nog hindrades han av sjukdom från att resa till Berlin för att ta värvning. En chans att försörja sig som informator åt superintendentens i Eulenburg son försvann då samma superintendent plötsligt avled och till slut blev Kreitlow tvungen att avbryta sina studier för att resa hem och kureras sig.¹⁷ Efter att ha blivit frisk men åter igen hamnat i ekonomiska bekymmer, for Kreitlow till Köpenhamn för att försöka slutföra sina studier där. Men pengarna tog ännu en gång slut och Kreitlow bestämde sig att försöka i Malmö istället dit han anlände 1683. I Malmö gick det bättre och han lyckades få jobb som informator åt borgmästare Törnskärs son. De begav sig 1685 till Lund. Kort därefter fick Kreitlow ett erbjudande om ett pastorat i Belechow. Men Törnskär lyckades övertala honom att stanna tills sonens studier var avslutade.¹⁸

Året därpå reste Kreitlow till Holland och sedan till England och besökte Tyska församlingen i London, där han även fick predika. I staden blev han också bekant med ärkebiskopen av Canterbury. Men trots att han fick äta gratis hos denne tog pengarna än en gång slut och Kreitlow fick bege sig iväg på nytt och hamnade efter att ha varit i Tyskland och Danmark åter igen i Malmö där han fick handleda prostens Nilssons son i dennes studier. Arbetet förde honom till Uppsala 1688 och efter ett år där vidare till Wittenberg där Kreitlow hade för avsikt att även avsluta sina egna studier vilket han till slut lyckades göra. År 1690 blev han utnämnd till filosofie magister.¹⁹ Efter det fick han ännu en tjänst som informator i Malmö, denna gång åt en överstelöjtnant Buhrmans barn. 1692 blev Kreitlow presenterad för Kung Karl XI av överste Maclier som ägde Ströms säteri mitt emot Lilla Edet och blev rekommenderad tjänst som regementspräst i Ulrika Eleonoras regemente i Malmö. Orsaken var att fältmarskalk von Ascheberg (som om jag förstått det rätt huserade i just

14 Skarstedt, 1948, s. 409-

15 Hollman, 1938, s. 247.

16 Skarstedt, 1948, s. 409.

17 Hollman, 1938, s. 247, 248.

18 Hollman, 1938, s. 248, 249. Skarstedt, 1948, s. 409.

19 Hollman, 1938, s. 249, 250. Skarstedt, 1948, s. 409.

Ulrika Eleonoras regemente) hade hört talas om Kreitlows begåvning och ville ha honom. Lunds Domkapitel menade dock att Kreitlow inte var tillräckligt bra i svenska språket, men trodde att han snart kunde lära sig det. Detta bevisade han dock när han samma år fick provpredika för kung Karl XI som förklarade sig vara nöjd och den 27 juli ordinerades han till präst av biskop Papke i Lund.²⁰ 1693 i Malmö gifte sig Kreitlow med Margareta Bruhn.²¹

Efter att ha verkat i Malmö i tio år höll Kreitlow sin avskedspredikan i Storkyrkan (troligen den som egentligen heter S:t Petri kyrka, i folkmun kallad Katedralen) i Malmö och kom till Rommele den första maj 1702.²²

Frågan om varför han hamnade i Rommele har gett upphov till en liten lokal legend som försöker svara på frågan hur en man ifrån Tyskland med Kreitlows fina meriter och begåvning råkar hamna i ett så betydelselöst pastorat som Rommele. Orsaken lär ha varit att Karl XII ska ha varit så segerrusig efter slaget vid Narva att han helt enkelt förväxlade Rommele i Västergötland med ett pastorat i Pommern när han skulle utfärda fullmakter för dessa två tjänster och personen som egentligen skulle till Rommele hamnade i Pommern och vice versa.²³ Jag är dock tveksam till sanningshalten i detta då Karl XII:s segerrus i så fall skulle ha varat i nästan ett halvår emedan Kreitlows fullmakt är daterad 28 mars 1701²⁴ och slaget vid Narva utspelade sig 20 november 1700. Jag tror att det är mer troligt att det om något är Kreitlows kontakter med överste Maclier som ligger bakom utnämningen. Ströms säteri ligger nämligen i Rommeles grannpastorat och dessutom hade Maclier vid det här laget blivit landshövding, vilket skulle kunna innebära att han hade viss omsorg om tjänstetillsättningar i grannskapet.

Till Rommele anlände Kreitlow som nämnt den första maj år 1702 och han verkar ha påbörjat sitt arbete omgående. Även prästgården var i dåligt skick och det var den som Kreitlow tog tag i först. Kreitlow stod själv för både ritningar och för snickarens försörjning under byggnationen och huset stod klart 1703.²⁵ Näst på tur stod Rommele kyrka, alltså pastoratets huvudkyrka. Kreitlow verkar ha varit fast besluten om att den nya kyrkan skulle vara av sten, men då församlingens medel endast uppgick till 100 daler silver, vilket inte ens ska ha räckt att betala murarmästaren, tog Kreitlow initiativ på egen hand. Han ska i hemlighet farit ner till Tyska kyrkan i Göteborg, predikat där, bett om ett bidrag och på så sätt lyckats få ihop c:a 300 daler silver i gåvor från församlingen där. Han ska även ha kontaktat landshövding David Maclier som presenterat Kreitlow för kungen och av honom fått en mängd timmer av olika slag. Kyrkan invigdes 1707 och konsekrationen hölls av Kreitlow själv då biskop Nezelius tyckte att Kreitlow med tanke på sin stora insats i byggandet hade förtjänat den äran. Kyrkan fick namnet Templum Salvatoris och 1708 var Rommele kyrka helt färdig.²⁶ Redan året därpå gick Kreitlow till verket med nästa kyrka, i Fors. Denna blev grundligen renoverad och utbyggd. Kreitlow ska för egna medel ha införskaffat en ny kalk samt ett bäcken till

20 Hollman, 1938, s. 250. Skarstedt, 1948, s. 409.

21 Skarstedt, 1948, s. 410.

22 Hollman, 1938, s. 250

23 Hollman, 1938, s. 250, 259.

24 Hollman, 1938, s. 250.

25 Hollman, 1938, s. 251. Skarstedt, 1948, s.409, 410.

26 Hollman, 1938, s. 253-255.

dopfunten. Några år senare såg han till att det köptes in tre stycken biblar för utlåning mot en ringa penning till församlingsbor som ”ville med egna ögon läsa Guds ord”.²⁷

1712 blev Kreitlow anmäld till Domkapitlet av en överste Fleetwood, vars soldater var inkvarterade i pastoratet. Soldaterna hade klagat över brödet de fick och under en predikan över Brödundret ska Kreitlow enligt Fleetwood ha använt predikan till att göra soldaterna till åtlöje och ha använt hårda ord riktat mot dessa. Kreitlow ska ha svarat Fleetwood med att säga att ”Vil du intet annat här än sittia och grina öfver Guds ord, så gack f-n i våld med ditt grinande”²⁸. Domkapitlet beslöt att berömma Kreitlow för hans nit och allvar, men att avråda honom för att i framtiden uttrycka sig på detta sätt.²⁹

Nästa kyrka Kreitlow tog itu med var den i Åsbräcka. Det ska tydligen ha krävt en del övertalning av församlingsborna. 1714 rev man den gamla kyrkan och midsommardagen 1715 invigdes den nya kyrkan, precis som i Rommele på biskopens befallning av Kreitlow själv. Kyrkan gavs namnet Johannes.³⁰

Även i Upphärad hade Kreitlow länge agiterat för en ny kyrka och 1724 var det dags. Den nya kyrkan byggdes på en annan plats än den gamla och blev snabbt färdig. 5 maj 1724 lades grundstenen och redan den 19 juli samma år kunde åter igen Kreitlow själv inviga den. Kreitlow ska även här ha bidragit till kyrkans inredning.³¹

Kreitlow var gift två gånger. Första äktenskapet var som förut nämnt med Margareta Bruhn som han fick minst fyra barn med. Både hustrun och två av barnen dog dock under loppet av en månad år 1706. Kreitlows andra hustru var Catharina Agneta Burchard (syster till kyrkoherden i Christinae församling i Göteborg). Det framgår inte av källorna när vigseln skedde, men troligen innan 1710 då deras första gemensamma barn föddes. Med henne fick Kreitlow fem (Hollman) eller sex (Geneanet) barn. Av Kreitlows minst nio barn verkar minst fem ha uppnått vuxen ålder. Men källorna är inte överensstämmande i det fallet heller, annat än att David Fredrik blev komminister i Kungälv och Anna Eleonora ska ha gift sig med kyrkoherde Apelberg i Krokstad vilket visar att åtminstone dessa två uppnådde vuxen ålder.³²

27 Hollman, 1938, s. 255, 256.

28 Skarstedt, 1948, s. 410.

29 Skarstedt, 1948, s. 410, Hollman, 1938, s. 258.

30 Hollman, 1938, s. 256.

31 Hollman, 1938, s. 257.

32 Det bör åter nämnas att i fallet Kreitlows familj är källorna mycket röriga och ej samstämmiga. Herdaminnet menar jag vara den trovärdigaste källan men den nämner endast Kreitlows två hustrur samt berättar om David Fredrik och Anna Eleonora. Hollman berättar om de två hustrurna och att Kreitlow fick fem barn med den andra hustrun samt förlorade två av de han fick med sin första hustru. Geneanet nämner hustrurna, tre barn med den första och sex med den andra. Räknar dock inte upp David Fredrik bland sönerna. David Fredrik ska enligt Herdaminnet ha studerat i Uppsala 1718. Enligt Geneanet heter Kreitlows äldsta son Rutger Salomon och han ska ha varit född 1702. En möjlig förklaring är att David Fredrik föddes under tiden i Malmö och att Geneanet bara har kollat i Rommeles arkiv och inte Malmö.

[http://gw.geneanet.org/karosenius?](http://gw.geneanet.org/karosenius?lang=en&pz=petrus&nz=arosenius+f+rank+av+westren&ocz=0&p=joachim+friedrich&n=kreitlow)

[lang=en&pz=petrus&nz=arosenius+f+rank+av+westren&ocz=0&p=joachim+friedrich&n=kreitlow](http://gw.geneanet.org/karosenius?lang=en&pz=petrus&nz=arosenius+f+rank+av+westren&ocz=0&p=joachim+friedrich&n=kreitlow)

Hollman, 1938, s. 260 Skarstedt, 1948, s. 307, 410.

Kreitlow var preses (ungefär huvudtalare) under prästmötet 1713 och under samma år sökte han även tjänst i Christinae Tyska församling i Göteborg men fick den inte.³³

Den 22 november 1725 dog Kreitlow i en ålder av 67 år. Han ska ha drabbats av en sjukdom som under en längre tid försämrat hans hälsa. Den 5 december samma år begravdes han under altaret i Rommele kyrka.³⁴

Ortodoxi/Pietism

Jag kommer här att försöka ge en kortfattad bild av luthersk ortodoxi och pietism och vad som kännetecknar dessa. Främst kommer jag att fokusera på hur de olika inriktningarna kommer till uttryck i predikan och därmed vara till hjälp för mig i min frågeställning om Kreitlows förhållande till ortodoxin och pietismen. För att vara tydlig kan jag redan nu säga att den form av pietism jag talar om är den konservativa pietism som härstammade från Spener men utvecklades av Francke och går under det gemensamma namnet konservativ pietism. Det är nämligen den konservativa pietismen som var aktuell under tiden då predikningarnas nedtecknande.

Den lutherska ortodoxin dominerade den svenska kyrkligheten under 1600-talet. Rent dogmatiskt grundade den sig på den teologi vi finner i konkordieboken men hade funnit en vetenskaplig grund i den skolastiska nyaristotelismen.³⁵ Berntson menar att ortodoxin kännetecknas av att predikan hade en väldigt stor betydelse. Dess syfte var att visa vägen till saligheten genom att undervisa om tron, men också fostra folket till rättrogna, moraliska och lydiga medborgare. Detta ledde till att predikningarna ofta hade en straffande och lagisk karaktär. Hot om Guds vedergällning, både i detta och det kommande livet var vanligt. Men, Berntson menar att det ändå fanns en balans mellan lag och evangelium.³⁶

Brilioth skriver i likhet med Berntson att den ortodoxa predikan ofta var en pedagogiskt inriktad lagförkunnelse, som inte sällan ställde evangelium i skymundan. Men han menar att detta troligen svarade mot den tidens behov av kristen undervisning och fostran. Brilioth menar också att de rop på bättring som hördes från ortodoxa predikstolar kommer från en genuin vilja att väcka syndare till omvändelse. Särskilt då det eskatologiska perspektivet låg nära både åhörare och förkunnare. Men menar att det saknas en grundläggande inventering av 1600-talets predikningar för att kunna ge en säker bild.³⁷

En vanlig missuppfattning menar Berntson, är att ortodoxin skulle vara helt präglad av konformism och lagiskhet och pekar på att så inte var fallet genom att torgföra flera exempel på ortodox fromhet som gav utrymme för en mer personlig och känslös tro. Vilket också Montgomery betygar när hon berättar om att det framför allt genom andaktsböcker och psalmboken gavs utrymme för en mer personlig, innerlig fromhet.³⁸

33 Skarstedt, 1948, s. 69, 409.

34 Hollman, 1938, s. 261, Skarstedt, 1948, s. 409.

35 Berntson, 2012, s. 164.

36 Berntson, 2012, s. 164, 165.

37 Brilioth, 1962, s. 124, 187, 195.

38 Berntson, 2012, s. 165, 166, 196-198. Montgomery, 2002, s. 180.

Pleijel beskriver predikan under ortodoxin som en del i folkfostran, dess syfte var inte i första hand uppbyggelse utan att meddela kristendomens huvudsanningar. Han menar att det fostrande draget i predikan dels kommer från tidens anda men också ifrån kyrkolagen. Pleijel identifierar två inriktningar i hur predikans såg ut: den första beskriver han som skolastisk och doktrinell med en invecklad polemik och ett stort inslag av lärda citat; den andra är en enklare riktning som fokuserar på uppbyggelse genom väckande och tröstande maningar och råd. Han påpekar dock att de bevarade predikningar som studerats från den här tiden i första hand kommer från ledande kyrkomän och att det inte är säkert att dessa är representativa för den vanliga söndagsförkunnelsen ute i landet. Montgomery identifierar tre predikoinriktningar som beskrivs som en skolastisk läroutredande, en frispråkig ovårdad folkpredikan och en blandning av de ovannämnda riktningarna som hon beskriver som en svensk praktiskt orienterande kyrklig predikan som är gammaltestamentlig och lagiskt orienterad.³⁹

Pleijel nämner kyrkolagen som en orsak till det folkfostrande draget i predikan. Den kyrkolag som avses är den från 1686, vilken också gällde för Kreitlow vilken dikterar att predikan ska i första hand hänvisa till den Heliga Skrift och sparsamt använda sig av citat från kyrkans lärare. Texten ska grundligt och enkelt förklaras så att alla kan förstå och ta till sig innehållet. Prästerna ska driva katekesens lära och hänvisa i predikan till motsvarande huvudstycken. Man ska undvika invecklade resonemang och omnämmandet av kätterska villfarelser. Politiska och sociala tillämpningar ska ske med beskedlighet och varsamhet. Man ska undvika ”fåfänga fabler, dåraktiga spörsmål och ordeträter”. Man ska tala ren svenska och undvika latinska termer, högt svassande tal, alltför djupsinniga frågor och inte beröra vidskepelser och missbruk.⁴⁰

1694 gav Erik Benzelius d.ä. ut en lärobok i kyrklig talekonst (*Epitome rhetoricae ecclesiasticae*) som byggde på föreläsningar han hållit i Uppsala där han var professor innan han 1687 blev biskop i Strängnäs. Boken har samma grundsatser som kyrkolagen och förespråkar en biblisk religiös förkunnelse, som inte är för invecklad och konstnärlig. Man ska också undvika alla försök att väcka sinnesrörelser hos åhörarna.⁴¹

Gudmundsson forskar i *Konfessionell Krigsmakt* om fältpredikan under stormaktstiden (1611-1721), med ett visst fokus på Stora Nordiska Kriget (1700-1721). Där jämför han bland annat Magnus Aurivillius predikomanus från 1704-1716, samt andra predikningar från Aurivillius till och med 1740, med tidigare forskningsbild (som mest berört tidigt 1600-tal) av fältpredikan. Gudmundsson finner att den ”gammaltestamentliga prägel”⁴² som sägs ha dominerat fältpredikan och kännetecknas bland annat av ett fokus på första trosartikeln (Budorden), inte dominerar hos Aurivillius. Han menar att det centrala för Aurivillius var att den kristne skulle känna till den rätta läran om treenigheten och Kristus. Detta var grunden till en saliggörande tro. Förutom denna saliggörande tro var det viktigt för den kristne att ”föra ett gudaktigt leverne, höra Guds ord, vara flitig i bön och tacksägelse och bruka sakramentet”. Gudmundsson hävdar också att för Aurivillius skiljde sig inte predikan i fält så mycket från den i hemlandet.⁴³

39 Montgomery, 2002, s. 173. Pleijel, 1935, s. 104, 105.

40 Pleijel, 1935, s. 105.

41 Pleijel, 1935, s. 106.

42 För en djupare diskussion om gammaltestamentlig prägel i predikan se: Gudmundsson, 2014, s. 79-84.

43 Gudmundsson, 2014, s. 117

Gudmundsson problematiserar också bilden av både pietistisk men framför allt ortodox predikan med ett exempel där en grupp svenska officerare under fångenskap i Sibirien på 1710-talet har klagat för fältkonsistoriet på en pietistisk präst vid namn Andreas Bergner. Officerarna menade att den kristna läran innefattade både lag och evangelium och att båda borde finnas med i predikan. De menade att Bergner allt för många gånger hade utlämnat evangelium i sin predikan, till och med i en predikan över Rom 5:20 ”där synden blev större, där överflödade nåden än mer” där Bergner ska ha sagt att det i församlingen fanns få som kunde ta till sig den trösten och att de som inte förtjänade den borde ge sig av. Officerarna menade sig vara usla men botfärdiga syndare som hade behov att få höra evangelium. Svaret de fick var bland annat att en predikan ska innehålla både lag och evangelium. Ibland kan det krävas att lagen drivs starkare än evangelium men även då ska evangelium finnas med. Gudmundsson drar slutsatsen att officerarnas vilja att höra både lag och evangelium kommer från att det var det de var vana vid. Detta menar Gudmundsson utmanar bilden av ortodox predikan, åtminstone under tiden för den stora nordiska kriget.⁴⁴

Pietismen är en inriktning som kommit fram i kritik av ortodoxin. Man brukar säga att pietismen föddes i och med Speners bok *Pia Desideria* (1675) men redan innan dess fanns det ortodoxa teologer som reagerade mot kyrkans renlärighetsnit och ofruktbara legalism och plögade för en mer praktisk och levande kristendom. En tydlig representant för dem är Johann Arndt (1555-1621) men även om dessa teologer inte fick något större gehör för sin kritik från kyrkans styrande kunde deras idéer existera inom och tillsammans med den etablerade ortodoxin.⁴⁵

Pietismen möttes med en skepsis från den etablerade kyrkan som varnade för den men fram till 1720-talet var spänningarna ganska små. Det finns tydliga exempel på motstånd mot pietismen innan 1720 men det största motståndet verkar ha riktats mot konventiklarna.⁴⁶ Gudmundsson beskriver de ledande prästernas inställning till pietismen som motvillig tolerans och ett respektfullt intresse för särskilt dess praktiska verksamhet. Men det fanns också de som var direkt fientliga mot riktningen.⁴⁷ Pietistiska idéer såsom ett fokus på den personliga omvändelsen och en mer känslös kristendom verkade inte möta något större motstånd, så länge de kom från predikstolen. Beskow menar istället att pietismen påverkade både präster och lekmän och ”mjukade upp” de lärofokuserade predikningarna som kännetecknar ortodoxin.⁴⁸ Brilioth menar att mötet mellan pietism och ortodoxi i Sveriges kyrkliga huvudfåra utmärkte sig jämte andra länder med att de i Sverige sammansmälte snarare än kom i konflikt. Samtidigt pekar han ut tydliga representanter för båda riktningarna.⁴⁹

Pietisterna menade att ortodoxin hade missat det pietisterna ansåg vara det mest centrala. Nämligen den personliga omvändelsen och upplevelsen av Guds nåd, som de menade följde på en insikt om sin syndighet och på det skulle följa en omvändelse som resulterade i ett avståndstagande från den syndiga världen. De menade också att det saknades forum för lekmän att dela sina religiösa insikter och erfarenheter. Pietisterna samlades i så kallade konventiklar för att göra detta. De kunde också

44 Gudmundsson, 2014, s. 83, 84.

45 Berntsson, 2012, s. 202. Gudmundsson, 2014, s. 137, 138. Pleijel, 1935, s. 144.

46 Berntson, 2012, s. 202-209. Gudmundsson, 2014, s. 139, 140.

47 Gudmundsson, 2014, s. 140, 145

48 Beskow, 2006, s. 183.

49 Brilioth, 1962, s. 207, 208.

rikta kritik mot kyrkans gudstjänster som de menade vara tomma ritual. Samtidigt var de noga med att de inte ville bilda någon ny kyrka, utan fortsätta vara en del av den gamla.⁵⁰

Nordbäck går i *Samvetets röst* igenom Speners syn på hur en god predikan ska vara och hon antar att pietistiska predikanter i stort anammade denna syn. Enligt Spener skulle en predikan vara enkel, naturlig och autentisk. Predikanten skulle ”lämna sinnesrörelserna fritt utlopp” vilket skulle förmedla en känsla av äkthet. Spener reagerade mot konstlade, kyliga och högtravande predikningar och ville istället ha predikningar som berörde människans hjärta. Prästerna skulle inte vara rädda för att visa på sin egen svaghet utan var ödmjuka. Detta, menar Nordbäck, tyder på en annan attityd till sina åhörare från pietistiska predikanter jämfört med ortodoxa. Predikan skulle främst rikta sig till åhörarnas samveten och hjärtan.⁵¹

Ett problem för pietistiska präster var att det i församlingen fanns både pånyttfödda och de som inte var det och även de pånyttfödda hade kommit olika långt. Detta innebar att det i kyrkan satt flera olika grupper människor som behövde höra olika saker. Spener löste det genom att i slutet på predikan uppmana till självrannsakan och där låta varje åhörare slutföra arbetet själv utifrån sina egna förutsättningar. Det var viktigt för pietismen att predikan kunde påverka åhörarna så mycket som möjligt och det fanns en medvetenhet om att åhörarskaran bestod av individer som behövdes nås var för sig för att kunna nå maximal effekt. Dock så menar jag att det är svårt att veta hur mycket, eller ens om, pietistiska präster använde sig av Speners metoder.⁵²

Dogmatiskt är den enda större skillnaden att pietisterna kopplade pånyttfödelsen till den personliga omvändelsen medan de ortodoxa kopplade den till dopet.⁵³

Jag tycker mig se att det gällande ortodoxins predikan finns ett behov av mer ingående forskning. Bilden av den lagiskt präglade ortodoxa predikan möter motstånd hos Gudmundsson som ger flera exempel på att så inte var fallet. Även Brilioth och Pleijel efterlyser mer forskning om ortodoxins predikan. I min läsning av Gudmundsson tycker jag mig se ett skifte i ortodoxins predikan, som kan möjligen kopplas till kyrkolagen 1686. Men det är inget jag kan säga med säkerhet har skett. Gudmundsson själv nöjer sig med att peka på skillnader mellan bilden som tidigare forskning, främst fokuserad på första halvan av 1600-talet ger och den han finner i sin egen som främst fokuserar på tidigt 1700-tal.

Jag ser ett behov av vidare och djupare forskning om den lutherska ortodoxin för att säkrare kunna säga något om vad dess predikan kännetecknas av. Särskilt gäller detta fördelningen mellan lag och evangelium. Att ortodoxins predikan kännetecknas av en stor vikt vid läroframställning tycker jag mig se en samstämmighet kring. Denna otydlighet i den ortodoxa predikans kännetecken är inte till hjälp när jag själv ska försöka inordna Kreitlow i mötet mellan ortodoxi och pietism. Även kring pietismen saknar jag forskning då den forskning som finns har till största delen fokuserat på tiden efter 1720, vilket också Nordbäck menar är ett problem.⁵⁴

50 Berntson, 2012, s. 202, 203.

51 Nordbäck, 2004, s. 281, 282

52 Nordbäck, 2004, s. 284.

53 Berntson, 2012, s. 202.

54 Nordbäck, 2004, s. 23.

Det jag tycker mig se är dock att den största skillnaden mellan ortodoxins och pietismens predikan består av att fokus ligger på individen hos pietismen, medan ortodoxin har en mer kollektivistisk prägel. Med detta menar jag inte att individens tro inte skulle vara viktig för ortodoxin, jag syftar på till vem predikan riktar sig till. Där finner jag att en ortodox predikan riktar sig mer till församlingen som ett kollektiv, fokus ligger mer på oss som kristna till skillnad från pietismen som verkar rikta sig mer mot den enskilde som individ och denne som kristen.

Beroende på om den lagiskhet som en del forskning menar karaktärisera ortodoxin stämmer kan även ett fokus på lagen tyda på ortodoxism, men samtidigt visar exempel hos Gudmundsson och det avståndstagande från världen som kännetecknar pietismen att ett fokus på moral och leverne är viktigt också inom pietismen. Detta försvårar arbetet att sätta in Kreitlow emellan dem. Pietismen reagerar mot ortodoxins ”torra” läroframställningar och längtar efter ett mer personligt Gudsmöte som engagerar den troendes känsloliv och ger lekmännen en större roll i kyrkolivet. Det säkraste kännetecknet på skillnader mellan pietism och ortodoxi jag kan finna är att ortodoxin fokuserar på läroframställningar medan pietismen riktar sig mer till åhörarnas samveten och känslor. Att Kreitlows predikningar är nedtecknade i efterhand kan dock göra det svårt att avgöra hur känslolösa Kreitlows predikningar var.

Det är viktigt att komma ihåg att pietismen inte är vare sig en ny religion eller ens en ny konfession jämfört med ortodoxin. Båda är lutherska fromhetstraditioner. Dogmatiskt är de i stort sett identiska och skillnaden ligger snarare i tillämpningen. Detta gör att när jag ska inordna Kreitlow mellan dessa storheter behöver jag vara medveten om att skillnaderna kan vara subtila.

Källkritik

Först och främst kommer jag att diskutera min för undersökningen viktigaste källa. Nämligen den handskrivna bok med predikningar som i landsarkivet i Göteborg finns under ”Rommele P2”. Det rör sig om lite drygt tvåhundra sidor innehållande sextiofem nedtecknade predikningar som tillskrivs Kreitlow. Enligt Herdaminnet rör det sig om ”...utdrag av hans predikningar över särskilda texter (veckopredikningar)...”⁵⁵ Jag kommer här att diskutera källan Rommele P2 i form av olika frågor som är relevanta att ställa till en källa och som förhoppningsvis kan bringa lite klarhet i både hur materialet ser ut samt dess trovärdighet.

Är den äkta? Alltså, är den äkta i den meningen att de nedtecknade predikningarna härstammar från Kreitlow? Jag ser ingen anledning att tvivla på detta, vilket jag har tre huvudorsaker till. Den första anledningen är att jag inte ser någon som helst orsak till att någon skulle vilja förfalska ett sådant dokument. Den andra är att materialets egna dateringar stämmer med tidsperioden då Kreitlow var Kyrkoherde. Den tredje anledningen är att både landsarkivet självt (som har erhållit boken från Rommele pastorats arkiv), Göteborgs stifts herdaminne samt Hollman menar att predikningarna härstammar från Kreitlow.

55 Skarstedt, 1948, s. 410.

Vem är nedtecknaren? Dokumentet är anonymt författat och lämnar inte många ledtrådar till vem som har nedtecknat predikningarna, förutom att det sannolikt inte är Kreitlow själv som har gjort det. Att det troligtvis inte är han själv ser vi av formuleringar som t.ex. från predikan den trettonde maj 1706 ”detta med mehra blef så lärdt” eller från den elfte november 1708 ”Dessa stycken blefwe huar för sig wäll utlagde og förklarade.” Detta menar jag tyder på att Kreitlow inte själv nedtecknat predikningarna så som de föreligger i boken, då jag tycker att det i så fall vore ett egendomligt sätt att formulera sig på. Formuleringar som ”Detta med huad mehra blef i denna predikan uti bättre årdning og widlöftigare utlakt, än som iag det nu kan komma ihog.” från den 5 september 1709 befäster för mig uppfattningen att Kreitlow själv inte är nedtecknaren, då han rimligtvis borde känt till vad han har predikat om och troligen haft någon form av manus att luta sig mot. En annan indikation på att Kreitlow inte har nedskrivit manuset kommer från Hollman som beskriver handstilen i de nedtecknade predikningarna som sirlig, medan den handstil Kreitlow presenterar i dop-, födelse-, vigsel- och dödböcker får kommentaren att ”De göra ett visst intryck av oreda, vartill givetvis hans nära nog oläsliga piktur (handstil, min parentes) väsentligt bidrager”⁵⁶.

Men vem är då skribenten? När jag började studera de här texterna så funderade jag på om det kanske kunde vara en adjunkt som skrivit ner kyrkoherdens predikningar i studiesyfte. Denna slutsats drog jag av att en adjunkt torde ha ett intresse av att nedteckna predikningar, samt att en adjunkt också torde ha ägt den skrivkunnsighet som krävs och dessutom ha tillgång till en Bibel, vilket de ord för ord nedtecknade bibelcitaten ger för handen. Emellertid stötte jag på en utmaning med den teorin när jag läste Hollmans slutsats i frågan. Han argumenterar nämligen för en helt annan nedtecknare. Hollman skriver att predikningarna är ”renskrivna med sirlig kvinnohand, troligen av en hans dotter”.⁵⁷ Jag menar mig inte ha kompetensen att avgöra om en handstil är från en kvinno- eller manshand men problemet med Hollmans teori består främst i att Kreitlows förstfödda dotter ska ha fötts 1703.⁵⁸ Detta skulle innebära att hon redan vid ett års ålder ska ha tillägnat sig de kunskaper som krävs för att nedteckna predikningarna, vilket jag finner mycket osannolikt, dessutom ska hon enligt Hollman tillsammans med sin lillasyster och Kreitlows första hustru Margareta Bruhn ha avlidit år 1706.⁵⁹ Detta avskriver henne som nedtecknaren, då det nedtecknade materialet sträcker sig mellan 1704-1710. Om Hollman är bättre på att se skillnad på kvinnor och mäns handstilar än vad han är på matematik, återstår möjligheten att det är en kvinna som nedtecknat predikningarna, men i slutändan verkar nedtecknaren förbli anonym.

Är nedtecknaren trovärdig? Hur väl överensstämmer det nedtecknade materialet med vad Kreitlow faktiskt predikade? Det är svårt att svara på. Jag tvivlar inte på nedtecknarens vilja att vara trogen Kreitlow i vad som predikades. Däremot vet vi inte i hur stor grad nedtecknarens förmåga att troget

56 Hollman, 1938, s. 258, 259.

57 Hollman, 1938, s. 258.

58 Vi kan dock inte helt utesluta att det är en dotter till Kreitlow. Källorna jag hittat som berör hans barn är mycket motsägande och det finns t.ex. en son som nämns i herdaminnet men inte i övriga källor. Den bästa förklaringen är att denne son har fötts under tiden i Malmö. Geneanet redogör endast för barn som fötts i Rommele. Det skulle med andra ord kunnat finnas fler barn födda i Malmö. Om det finns en dotter från tiden i Malmö så var hon troligen inte äldre än elva år då predikningarna började nedtecknas. Vilket inte omöjliggör Hollmans teori om en dotter som nedtecknare. Men jag menar att sannolikheten är fortfarande mycket liten. <http://gw.geneanet.org/karosenius?lang=en&pz=petrus&nz=arosenius+f+rank+av+westren&ocz=0&p=joachim+friedrich&n=kreitlow>

59 Hollman, 1938, s. 260, Skarstedt, 1948, s. 410.

skriva ner det sagda har påverkat textmassan. Eftersom vi inte kan gå tillbaka och lyssna på predikningarna själva vet vi inte heller hur mycket av det som Kreitlow sade som kom med i den nedtecknade texten. Det mesta tyder på att predikningarna till största delen nedtecknades i efterhand. Formuleringar som t.ex. ”Då blef predikat öfwer then 2, 3, 4, 5, V af skapelse Bo: 3 cap som lyder sålunda”, ”Og blef afhandlat i denna predikan...” samt ”Detta med huad mehra blef i denna predikan uti bättre årdning og widlöftigare utlakt, än som iag det nu kan komma ihog.” - alla hämtade från predikan den femte september 1709 - är typiska formuleringar som tydligt visar på en rekonstruktion av predikan och visar att skribenten själv är medveten om brister i predikningarnas återgivande. Det varierar också stort i hur mycket nedtecknaren har tagit med från varje predikan. Vissa är mer som korta referat om vilken bibeltext och vilket ämne som behandlats. Andra innehåller långa utläggningar som liknar direkta citat eller iallafall kommer såpass nära att texten med väldigt lite redigering skulle kunna användas som ett predikomanus.

Min slutsats i frågan om nedtecknarens trovärdighet är att denne efter bästa förmåga korrekt har återgett det Kreitlow har predikat, men med stor variation i hur mycket som återges. Jag ser inga problem med att lita på att det nedtecknade materialet i hög grad överensstämmer med vad Kreitlow predikade, men jag har i åtanke att materialet inte innehåller allt som sagts i alla predikningar.

Då jag kommer att hänvisa till de nedtecknade predikningarna i denna uppsats bör nämnas att de inte innehåller vare sig kapitelindelning eller sidnummer. I boken syns dagens datum och månad tydligt i överskriften till varje predikan. Vilket år som gäller anges bara vid den första nedtecknade predikan varje år. För att underlätta för den som vill undersöka materialet kommer jag i mina hänvisningar inom texten ange från vilket datum predikan hållits. I noteringar kommer jag hänvisa till Rommele P2 samt datumet för predikan.

Angående Hollman, vars bok jag visserligen bara använder i mitt avsnitt om Kreitlows livshistoria, bör det nämnas att jag uppfattar tydligt i hans text att han är fascinerad av Kreitlow och därmed kanske inte håller sig neutral i sin beskrivning av honom. Vi vet också att Hollman har ett grovt fel i sin teori om vem predikningarnas nedtecknare var. Går det då att lita på honom? Hans levnadsteckning verkar stämma bra överens med den tecknad i Göteborgs stifts herdaminne, som han delvis verkar vara beroende av,⁶⁰ men Herdaminnets är betydligt mer kortfattad. Så jag tror inte att Hollman är helt utan trovärdighet. Dessutom bör det nämnas att jag inte använder hans bok som källa till de mer vitala delarna av uppsatsen. Dock kommer jag göra vad jag kan för att vara källkritisk och inte låta hans (och inte heller min) beundran för Kreitlow påverka min levnadsteckning över Kreitlow utan försöka hålla mig objektiv, i första hand utgå från Herdaminnet och använda Hollman som komplement i levnadsteckningen.

60 Hollman anger Skarstedts *Göteborgs stifts Herdaminne* i sin källförteckning men det finns inga noter eller liknande i boken som anger till vilka delar han har använt Herdaminnet till.

Resultat

Jag kommer här att redogöra för de resultat jag funnit genom min undersökning. Det första jag kommer presentera är en generell beskrivning av Kreitlows predikostil. Jag kommer också att redogöra för tydliga tecken på ortodox och pietistiskt inflytande. Sedan kommer jag att redogöra för de olika utsagorna och vad de uppmanar till.

Struktur

Kreitlows predikningar följer alla samma mönster. De börjar med en kortare bibeltext. Sedan följer i manuskriptet en redogörelse av predikans innehåll, ofta i form av punkter eller frågor som sedan behandlas en efter en. Predikan den 19 oktober 1704 ger ett bra exempel på detta:

Og blef afhandlat i thenna predikan om den naturliga kunskapen som alla menniskior de hafwa om Gud. Og betractades först huilka som hafwa den naturliga kunskapen. Til det andra utaf huem de hafwa den samma. Og till det tredie og sidsta huruvida og för huad ordsak som de hafwa den naturliga lagen eller kunskapen.

Det inledande stycket är typiskt för alla predikningar men antalet punkter varierar och vilka frågor som ställs är anpassade till bibeltexten och vad predikan handlar om. Därpå följer Kreitlows svar på dessa frågor och även dessa varierar i längd efter behov.

Jag ser ett mönster i att flera på varandra följande predikningar verkar handla om samma ämne eller på varandra följande ämnen. Exempel på detta är predikningarna från den 16 augusti till femtonde december 1705. De verkar följa den apostoliska trosbekännelsen i att de börjar med att undervisa om Fadern, sedan om Sonen och till sist om den Helige Anden. Dessutom i samma ordningsföljd som i trosbekännelsen. Exempel på detta är predikningarna från den 8, 15 och 22 november som handlar i tur och ordning om Kristi uppståndelse, Kristi himmelfärd och att Kristus sitter på Faderns högra sida. Vilket motsvarar styckena i trosbekännelsen som lyder. "...på tredje dagen uppstånden igen ifrån de döda, uppstigen till himmelen, sittande på allsmäktig Gud Faderns högra sida...". Det finns också andra typer av mönster. Såsom att predikningarna den 14, 21 och 27 november 1706 alla handlar om synd av olika slag.

Dock bör slutsatser dras med försiktighet om detta då inte alla predikningarna är nedtecknade och ibland kan det skilja månader mellan två nedtecknade predikningar. Men där det finns predikningar som följer en vecka efter varandra eller där det endast skiljer två, tre veckor kan jag ofta se att nära på varandra följande predikningar berör samma tema.

Karaktär

Jag vill beskriva innehållet i Kreitlows predikningar som i första hand undervisande och teoretiskt. Kreitlow reder ut begrepp och förklarar hur t.ex. personerna i treenigheten hänger ihop eller berättar om hur syndafallet gick till och dess konsekvenser. Han är ofta saklig i sina framställningar. Jag finner att Kreitlow sällan använder målande bilder och känslouttryck, vilket skulle kunna bero på nedteckningsprocessen. Han ger sällan råd eller uppmaningar till hur åhörarna kan omsätta kunskapen han förmedlar i praktiken. Detta har lett till att antalet utsagor som ligger till grund för min undersökning blir ganska få i förhållande till mängden nedtecknat material.

Jag tycker att Kreitlow överlag ligger nära kyrkolagens (1686) normer gällande predikan, även Gudmundssons beskrivning av Aurivillius predikan ligger nära det jag kan se hos Kreitlow. I likhet med Aurivillius verkar grunden hos Kreitlow vara att hans åhörare skulle ha kännedom om den rätta kristna tron. Detta skulle i sin tur medföra ett gudaktigt leverne, att man lyssnade till Guds ord. Bönen och tacksägelsen var också viktig.

Ortodoxi/Pietism

Det jag kan finna i Kreitlows predikningar i frågan om ortodoxi och pietism är att Kreitlow verkar vara i grunden ortodox. Grunden till det ligger främst i ortodoxins fokus på läroframställningar. Fokus i predikningarna ligger sällan på individen och dennes tro utan verkar mer fostrande och undervisande i linje med en ortodox tillämpning. Han svarar hellre på frågan hur en rätt tro ser ut än på hur den enskilde kan få en sådan tro. Fokus på individens upplevelse av Guds nåd saknas i Kreitlows predikningar annat än som en tröst i tvivel. Hans predikan är mer en undervisning i den kristna tron är en maning till personlig omvändelse. Det är också mycket sparsamt med utsagor som riktar sig till individens samveten och känslor. Men då och då berör han frågor som verkar komma från en mer pietistisk tillämpning av läran. 15 juni 1708 är ett bra men sällsynt exempel. Här svarar Kreitlow på frågan hur en ska veta att en hör till de utkorades tal. Dessutom menar han att ens vilja att tro har en betydelse. Detta menar jag ligger mer i linje med pietistiskt tankesätt då det fokuserar mer på individens upplevelser och förmåga även om det inte nödvändigtvis måste vara pietism för det. Även uppmaningen att undvika synd i form av högfärdiga kläder ifrån predikan 7 september 1710 är en indikation på pietistiskt inflytande då pietister ofta tog avstånd ifrån världsliga nöjen.

Det tydligaste exemplet på pietism i Kreitlows predikningar kommer från predikan den 16 september 1710 då Kreitlow utifrån en bok predikar över en sann omvändelse och vad en sådan består av. Boken heter *En sann omvändelses öfning* och är författad av en A. Dent. Tydligt hör den till en våg av engelsk pietistisk litteratur som blev populär i Sverige under början av 1700-talet. Den utkom 1702 och senare i en ny upplaga 1710. Den senare vet vi censurerades av S. Törling.⁶¹ Det framgår inte vilken upplaga som Kreitlow använde sig av eller om båda upplagorna

61 Lindquist, 1945, "Engelsk uppbyggelselitteratur i svensk översättning" s. 133.

censurerades. Jag känner inte till hur denna censureringsprocess gick till och om den på något sätt ändrat innehållet (till att mer passa ortodoxin?).

Nedtecknaren skriver: ”Og kan man ingensteds bättre og tydgeligare få lära den artikelen om en sann omvändelse än som uti den samma omtalta boeken.”⁶² vilket antyder att Kreitlow tyckte att boken var bra. Tyvärr kan jag inte säga något om hur Kreitlow använde bokens innehåll då det nedtecknade materialet från denna predikan är kortfattat och endast berättar att Kreitlow hämtade det mesta materialet till predikan ifrån boken. Men vi kan iallafall konstatera att Kreitlow här använder sig av pietistisk litteratur i sin predikan.

Jag finner inga spår av uttalanden som uttrycker direkt stöd eller kritik mot vare sig pietismen eller den lutherska ortodoxin i de undersökta predikningarna. Däremot finns polemik emot de reformerta och de romerska katolikernas läror i olika frågor, men sådana uttalanden är i förhållande till materialets omfång väldigt sällsynta.

Värt att notera är att jag i dessa predikningar inte finner den lagiskhet som Brilioth och delvis Berntson menar vara typisk för ortodoxin. Lag och evangelium är väl balanserade och sällan utanför sitt sammanhang. Predikan är i stor del beroende av ämnesvalet i det här fallet och det är vanligt med predikningar som inte har vare sig lag eller evangelium i fokus. Det förekommer sällan hot om Guds vedergällning och där de nämns är det mer i form av konstaterande än varningar.

Uppmanande utsagor

Det första jag kan konstatera gällande det handlingssätt Kreitlow uppmanade sina åhörare att följa för att praktiskt hantera olika livssituationer är att uppmaningar av olika slag sparsamt finnes i materialet.

Predikningarna är överlag mer undervisande än uppmanande och Kreitlow talar mer om hur kristendomen fungerar än hur kristna bör agera. Detta upptäckte jag allt eftersom jag blev mer bekant med materialet under transkriberingsprocessen och var inte något jag väntade mig. Detta särskilt med tanke på att forskningen om ortodox och pietistisk predikan tyder på att uppmaningar av olika slag borde ha varit ganska vanliga i båda inriktningarna. Jag valde ändå att fortsätta med min undersökning då jag menar att mina frågeställningar ändå är relevanta att ställa till ett material av den här typen och det ligger i forskningens natur att redogöra för sina upptäckter oavsett om svaren man får är negativa eller positiva i förhållande till ens frågeställningar och oavsett svarens omfattning. Att uppmaningar av olika slag inte dominerar säger oss också något om spiritualiteten i Kreitlows predikningar.

Jag kommer nedan att redogöra för de uppmaningar jag funnit. Det första jag kan säga är att jag tycker mig se en ganska jämn fördelning mellan yttre och inre handlingar, med en viss övervikt åt de inre handlingarna. Jag beslöt också om att leta efter återkommande teman och jag påstår ha funnit tre sådana som ofta återkommer. De teman jag funnit kallar jag bön, tröst (alltså, vad vi ska trösta oss med) och livsföring (leverne). Dock går dessa ämnen ihop då och då och en del

62 Rommele P2, 17100916

predikningar berör saker hämtade från flera olika teman. Anledningen till att jag delar upp ämnesområdena är att det blir mer praktiskt att redovisa dem på detta sätt.

Bön

Uppmaningar till bön i olika situationer och av olika anledningar är ett av de vanligast förekommande teman i Kreitlows predikningar. Kreitlow kan också vara väldigt specifik i vad vi ska be om, när och till och med hur vi ska be, även om det varierar mellan olika predikningar. Från predikan den 12 januari 1710 finns väldigt lite nedtecknat, men det nedtecknade materialet säger oss en hel del om Kreitlows uppmaningar angående bön:

I denna predikan blef lärdt. Huru Gud befaller oss at wij uti mödan skola söka honom. För det andra att den försäkrar oss om en nådig bönhörelse, og för det tredie huru wij skola tacka og prijsa vår Gud, då han hafwer böönhordt oss⁶³

När vi lider, frestas eller tvivlar manar Kreitlow till bön som ett sätt att hantera dessa situationer. Men Kreitlow uppmanar också till bön för att tacka. Den 9 december 1708 uppmanar Kreitlow sina åhörare att tacka Gud och säger:

Wij hafwa og ordsak i denna tijden at tacka vår nådige Gud, som låter sitt ords klara liuss så rent, klart og oförfalskat lysa iblandt oss. Ty huru bedröfweliga tijder som här nu äro, og huru besuärlegt som det är för huar og en. Så är ändå denna tijden långt herligere än den tijden då Salomon lefde. Fast guld og silfer war så mycket som steenar på gatorna⁶⁴

Detta är taget ur en predikan som handlar om evangelium och dess kraft. Anledningen till att vi har det bättre än Salomo, är att det som bara anades under Gamla Testamentets tid i och med Jesus blev fullt uppenbart.

Den 31 augusti 1704 talar Kreitlow om Bibeln. Han säger att alla som läser Bibeln ofta och i andakt kommer att märka dess verkan. Detta ser jag inte som en direkt men en indirekt uppmaning till åhörarna att läsa Bibeln, under andakt.

Exempel på andra situationer när Kreitlow ordinerar bön är när vi tvivlar på Gud,⁶⁵ och när vi kämpar emot begär.⁶⁶ Innan vi gör något bör vi först ha rådfrågat Gud.⁶⁷ Hur vi ska be har Kreitlow också en del att säga om. I predikan från 9 november 1704 talar Kreitlow om att när vi ber ska det ske med ett botfärdigt och ångerfullt hjärta och utifrån en saliggörande tro och förtröstan. Det ska vara utan lögn och så fokuserat som möjligt. Dock vet Gud att vi lätt blir distraherade när vi ber. Här ger också Kreitlow ett förslag på en bön som lyder: ”Herre Jesu anamma du det som dit är og det som met og satans är öfver skyle med dit blod.”⁶⁸ Kreitlow ger också uppmaningar angående

63 Rommele P2, 17100112.

64 Rommele P2, 17081209.

65 Rommele P2, 17040720.

66 Rommele P2, 17061114.

67 Rommele P2, 17061205

68 Rommele P2, 17041109.

kyrkogång och andakt. Dessa ska ske utan ”skrymterier”. Vår gudstjänst och gudsfruktan ska inte vara ett spel för gallerierna ”...uthan wij skola tienna, fruchta og älska wår Gud med et troget og botferdigt hierta utan all skrymtan.”⁶⁹

Även i predikan den 15 september 1705 ger Kreitlow förslag på en bön. Predikan handlar om att vi ska leva efter Guds vilja, eftersom Han har befriat oss (detta är ett tydligt exempel på när mina teman ibland går ihop). Bönen lyder som följer:

O min Herre Jesu, du som hafwer kiöpt mig till den endan at iag skal tienna dig. Så lät mig og tienna tig og ike werlden, tig og ike kiöttet, tig og ike satan, og om denna lärdom är mig för hög, så skrif du den i mitt hierta så diupt at diefwulen aldrig må rifwa den uth.⁷⁰

Undersökningen visar att Kreitlow uppmanar till bön i olika situationer och syften. När vi kämpar mot frestelser, begär och svåra livssituationer, men också när vi ska fatta beslut och för att få hjälp med att leva på ett sätt som behagar Gud. Vi ska tacka Gud när han bönhört oss men också för att han uppenbarat sin vilja och frälsningsplan genom Jesus Kristus. Kreitlow uppmanar också till att all bön ska ske ärligt och fokuserat men medger att det är svårt. Kort sagt manar Kreitlow till att bön ska genomsyra en stor del av åhörarnas liv.

Tröst

Ett annat tema som återkommer är tröst. Kreitlow uppmanar åhörarna att när de möter svårigheter trösta sig med följande faktum; nämligen att Gud ser oss och har kontroll, inget sker utan Hans vilja. Denna uppmaning finns i både predikan den 14 december 1704 och i predikan från 13 februari 1707. I predikan den 16 augusti 1705 säger Kreitlow att vi i allehanda bedrövelser kan trösta oss med att vi har Gud som Fader och att vi är Hans barn. Också Kristi uppståndelse är något Kreitlow ser som något trösterikt. I predikan från 8 november 1705 säger Kreitlow att:

Wi kunna og trösta os wed wår upstående frälsare uti all den nöd, sorg og bedröfwelse som kommer oss uppå här i werlden, at han lefwer som kan og wil hielpa oss.⁷¹

När det gäller fruktan för döden (både vår egen och våra näras) så uppmanar Kreitlow i predikan den 7 september 1709 till att inte frukta den mörka graven då vi alla kommer att uppstå den yttersta dagen. I den sista utsagan sägs inte direkt att vi ska trösta oss med detta faktum, men jag menar att den ändå passar in under temat tröst då det handlar om att inte vara rädd för döden och att han pekar på orsaker till att vi inte behöver vara rädda.

Den 3 juni 1708 talar Kreitlow om varför det kan gå de ogudaktiga så väl i livet medan de gudfruktiga får så mycket elände. Han säger att:

69 Rommele P2, 17041109

70 Rommele P2, 17050915.

71 Rommele P2, 17051108

Om wi skulle döma efter vårt förnuft så skulle wi wäl tykia at Gud aldrig skulle gifwa de gudfruchtiga någon sorg. Og aldrig de ogudachtiga någon glädie. Men wi skola taga vårt förnuft tillfånga og säga med propheten Daniel: ”tu Herre äst rättfärdig, men wij måge skämma oss.

Detta ser jag som en uppmaning till att inte döma med vårt förnuft utan att istället lita på Herrens försyn.

Den 15 juni 1708 talar Kreitlow om utkorelsen. I predikan förklarar Kreitlow att utkorelsen skedde innan världens skapelse. Den som gjord denna utkorelse var den Treenige Guden. Utkorelsen skiljer sig från återlösningen i det att den inte gäller alla utan de troende som behåller sin tro tills de dör. Kreitlow påminner också att synd inte är ett hinder från att vara utkorad så länge som man omvänder sig och ger exempel på detta i kung David, Petrus och Maria Magdalena. Sedan ger Kreitlow råd för hur man ska hantera tvivel på om man hör till de utkorade eller inte.

Här måtte någon suag og enfaldig menniskia tänkia sålunda. Men iag og är iblandt dhe utwaldes tahl. Så kan du eho du äst⁷² det intet bättre så weta utan gack ind i det eget hierta. Finner du der en rätt troo, så må du wara försäkrad at du og är utwald. Lät wara om det än är en litten og suag tro. Allenast det är en saliggörande troo. Ja will någon säga, iag är understundom så suag at iag intet wet om iag har någon rätt troo eller ej. Ja mitt Guds barn, det öfwer må du intet förundra dig ty det kan en menniska snart påkomma uthi frestelser og anfächtningens tijd og då man är stadd i korss og bedröfwelse. Ty huem klagar icke David af Ps. 31: ”Iag sade i mino förtuiflande, iag är bort drifwen ifrå tin ögon”. Og skadar det dig intet at du plågas der med. När du acktar dig ifrå himmelropande synder emot samwetet og har en fasa og afsky för alla synder. Både små og stora. Samt sørger öfwer din suaga troo. Ty gerna willia troo, det heter för Gud troo. Ty Gud wärkar så wäl uti oss willian som wärket og när du framhårdar här uti, så må du wara försäkrad at du är uthi de utkorades tahl.⁷³

Kreitlow fortsätter sedan med att förklara att grunden till utkorelsen är Jesus Kristus, som inte bara är en verkande orsak utan en förtjänande orsak till utkorelsen. Kreitlow talar sedan om syftet till utkorelsen. Det är att vi ska leva ett heligt liv på jorden och att få evig salighet i himmelen. Att vi har en plats i himmelen är den största källan till tröst och glädje, även i nöd och lidande. Denna predikan skulle jag påstå berör alla de tre teman jag funnit, men de är så tätt sammanflätade i denna predikan att jag egentligen inte ville skilja dem åt. Men jag har valt att placera utsagan under tröst då den i första hand berör tvivel om ens utkorelse.

Bönens del ser vi i att Kreitlow ger en människa rätt att klaga och ropa på Gud i sina tvivel. Tröst finns i att Kreitlow säger att även en svag tro räcker för att vara utkorad, att man kan trösta sig med att Gud räknar även en svag tro som tro och att vi genom utkorelsen har en plats i himmelen. Samt i att Gud ger både viljan och förmågan till tro och goda gärningar. Leverne i att man ska stå emot synder med all sin kraft och leva ett heligt liv.

Det vanligaste Kreitlow uppmanar sina åhörare att trösta sig med är Guds försyn. Vare sig det är svåra tider eller oförstående över lidande och världens tillstånd så manar Kreitlow sina åhörare att lita på att Gud har kontroll över situationen och verkar allt till det bästa, att han dessutom är vår Far är också tröstande då Gud tar hand om de sina. Kristi och vår egen uppståndelse är också en källa

72 ”Eho du äst” betyder ungefär ”vem du än är”

73 Rommele P2, 17080615

till tröst. Kreitlow ger också tröst i tvivel gällande utkorelsen och säger att det räcker med en liten tro.

Livsföring

När Kreitlow talar om livsföring är han kanske som minst specifik. Utsagor om livsföring tar de gånger de finns med oftast upp endast en liten del av predikan. Kreitlow talar då och då om att vi ska leva på ett sätt som behagar Herren, men går sällan in i detalj om vad det innebär. I predikan från 20 oktober 1705, till exempel, står det:

Här blef og lärdt. At wi äre därföre pliktiga at ike lefwa oss sielfwa. Det är, at wi ike lefwa oss sielfwa till behag, utan honom som är död för oss alla. Og när kiöttet, satan og werlden retar oss till synd. Så lär oss Herre Jesu at betänkia at wij ike skola lefwa oss sielfwa utan dig, som är död og upståndne för oss alla.

I andra predikningar som tar upp livsföring är uppmaningarna mycket lika denna. I en predikan om änglar och deras funktion från 13 april 1706 talar Kreitlow bland annat om att vi ska leva på ett sätt som gör att Gud vill sända sina änglar att hjälpa oss men inte hur ett sådant leverne ser ut. I predikan från 15 juni 1708 talar Kreitlow om utkorelsen och avslutar att svara på frågan varför och till vilket syfte vi är utkorade. Svaret han ger är att vi är det för att leva ett heligt liv. Men inte heller här framgår det hur detta levnadssätt ser ut.

Ett annat exempel som jag menar är väldigt typiskt för Kreitlow är predikan från 4 november 1708. Här ägnar Kreitlow en hel predikan åt goda gärningar. Varför vi gör dem, hur man ska vara för att göra dem, vad som avgör om en gärning är god eller inte och vilket syfte gärningarna ska ha. Dock utan att Kreitlow uttryckligen uppmanar till ett sådant leverne. Detta menar jag är typiskt för Kreitlow i dessa predikningar. Han är mer teoretiskt lagd och talar mer om hur kristendomen fungerar än ger specifika uppmaningar. Dock antar jag att Kreitlow underförstått vill att åhörarna ska vara på det viset han beskriver.

Det finns dock ett fåtal utsagor som är mer specifika angående livsföring. En av dessa återfinns vi i predikan från den 7 september 1710, en annan i predikan från 8 november 1705. I predikan från 7 september 1710 varnar Kreitlow för att vi ska orena oss med synd och ger tre exempel på synder. Dessa är lösaktighet, fylleri och att bära högfärdiga kläder, men han säger att man ska undvika alla synder. Om vi ändå skulle synda av svaghet manar han oss att inte fastna i synden utan att stå upp igen så att vi får en glädjefylld uppståndelse. Att vi ska akta oss för att synda återkommer ganska ofta i Kreitlows predikningar, men denna predikan är den enda där det ges konkreta exempel på vad som är synd.

I predikan den 8 november 1705 finns det andra exemplet på mer specifika uppmaningar. Det handlar inte direkt om synliga handlingar utan mer om ett tankesätt, som i sin tur ska påverka vår livsföring. Kreitlow uppmanar åhörarna att alltid tänka på den uppståndne Frälsaren. Det ska vara det första man gör på morgonen och det sista på kvällen. Kreitlow manar till att i alla våra gärningar och åligganden alltid ha Honom i våra hjärtan och menar att om vi tappar det så mister vi all glädje,

frid, fröjd och salighet. ”Fem ord skola wi alltid hafwa i tankarna. MIN JESUM SLÄPPER JAG INTET.”⁷⁴

Den 12 oktober 1704 talar Kreitlow om en sann gudskunskap. Han manar åhörarna att pröva sig själva huruvida de har de egenskaper som kommer av en sann gudskunskap. De egenskaper han sedan räknar upp är följande. Man måste ha en kunskap om Bibeln samt samtycker till dess budskap och har en tro och förtröstan på löftena. Man måste ha en konflikt inom sig mellan köttet som vill göra det onda och Anden som vill göra det goda. Man lever i ständig bättring och sörjer över sina synder. Man måste hungra efter rättfärdigheten och syndernas förlåtelse. Man måste ha den andliga fattigdom som tar sig uttryck i att man inte förlitar sig på sina egna gärningar utan på Jesu förtjänst och sörjer över sin ofullkomlighet. Den sista uppräknade egenskapen är att man har en sådan kärlek till Jesus att allt det världsliga goda man blivit välsignad med ska inte vara något i jämförelse med den kärleken. Detta menar jag ha med livsföring att göra då det har att göra med tankemönster som påverkar hur man lever.

Den 14 november 1706. Kreitlow talar om arvsynden och uppmanar till motstånd mot den genom Guds andes hjälp och av dopet. Kreitlow uppmanar också att ”förkväva” onda tankar så att de inte får uttryck i gärningar. Kreitlow säger också att även om begären inte försvinner så lätt som vi skulle önska så ska vi sörja över det och önska oss att få slippa dem. Vi ska också be Gud innerligt om detta.

Under predikan den 27 juni och den 5 september 1706 manar Kreitlow till motstånd emot djävulen. Den 27 juni finner vi endast uppmaningen men den 5 september ger Kreitlow ett mer konkret råd. Nämligen att inte gå in i samtal med djävulen (alltså prata med honom så som Eva gjorde) utan slå bort alla fördömande tankar och tvivel och istället be Gud om hjälp att stå emot. Även detta är tankemönster som påverkar ens livsföring

När Kreitlow talar om livsföring är han som minst specifik, samtidigt som det finns många utsagor som berör livsföringen. De flesta handlar om att vi ska leva efter Guds vilja. Både i att inte leva för oss själva utan för Gud och vår nästa men också i att vi ska stå emot frestelser och synd. Det finns också exempel på när Kreitlow talar om tankemönster som återfinns hos kristna med en sann gudskunskap och att vi alltid ska tänka på den uppståndne Frälsaren.

74 Rommele P2, 17051108.

Diskussion

Här kommer jag att diskutera det redovisade resultatet, relatera det till mina frågeställningar och begreppet spiritualitet samt peka på möjliga orsaker till varför det ser ut som det gör.

I resultatet av undersökningen ser vi att Kreitlow i de nedtecknade predikningarna inte uppmanar till så mycket. I alla fall inte med hänsyn till antalet nedtecknade predikningar och deras omfattning. Där uppmaningar finns är de sällan så specifika med hänsyn till utförandet.

Kan vi då dra slutsatsen att, baserat på funna fakta, Kreitlow sällan uppmanade till någonting utan var mer teoretiskt orienterad? Jag menar att vi bör vara försiktiga med dra en sådan slutsats. För det första måste vi ha med i beräkningen att det finns väldigt mycket av det Kreitlow predikat som inte finns nedtecknat. Men en viktigare del i pusslet menar jag är att det rör sig om veckopredikningar. En möjlig teori är att Kreitlow avsiktligt var mer teoretisk och djupgående i dessa predikningar. Till skillnad från söndagarnas gudstjänster var dessa veckopredikningar inte innefattade i kyrkogångsplikten. Det leder mig till att fundera över om karaktären på dessa predikningar helt enkelt mötte det behov som fanns. Jag menar att en del av förklaringen till predikningarnas karaktär kan vara att Kreitlow på söndagarna anpassade sina predikningar till en enklare nivå medan de som dök upp på veckopredikningarna troligen var mer intresserade av att fördjupa sina kunskaper i den kristna tron. Därför kunde Kreitlow under dessa predikningar låta sina åhörare få en fördjupad undervisning. Detta kan också vara en förklaring till varför konkretiserade uppmaningar av olika slag (som t. ex. detaljerade anvisningar om hur saker och ting ska genomföras) är ganska sällsynta i det undersökta materialet. Då åhörarna till dessa predikningar förväntades ha en god kunskap om kristen tro och därmed visste hur man borde leva som kristen. Det kan vara så att om Kreitlow på söndagarna gav en mer allmän undervisning kunde den innehålla ett större antal uppmaningar. Vi kan inte vara säkra på detta, men det är en möjlig förklaring till varför materialet ger det resultat vi ser.

En annan förklaring till bristen på uppmanande utsagor kan ligga i själva nedteckningsprocessen. Det är möjligt att nedtecknaren av någon anledning inte lade så stor vikt vid uppmaningar av olika slag och därför inte i detalj nedtecknat dem. Det också kan vara så att Kreitlow inte uppmanade särskilt mycket i sin predikan, utan fokuserade just på att undervisa om läran och att uppmaningar av olika slag kom i andra hand eller kanske fann sin plats på ett annat forum, vilket kan kopplas till ortodoxins fokus på just läroframställningar.

När jag ska försöka placera in Kreitlow i mötet mellan ortodoxin och pietismen menar jag att gällande predikningarnas karaktär och struktur är Kreitlow klart ortodox då de snarare fokuserar på läroframställning än omvändelse. De verkar inte heller vara så känsloladdade utan är mer förklarande. Även det att Kreitlow inte verkar fokusera på individen särskilt mycket tyder också på att Kreitlow hörde till ortodoxin. Men vi kan se att Kreitlow inte är främmande för pietistiska idéer även om ställen där de syns är sällsynta och subtila. Den enklaste förklaringen till detta menar jag vara att Kreitlow är uppvuxen, utbildad och prästvigd i en huvudsakligen ortodox miljö vilket har

fostrat honom i ortodoxa tankebanor. Detta och att pietismen ganska nyligen hade börjat sitt intåg kan vara en rimlig förklaring till att spåren av pietism i Kreitlows predikningar är små, oavsett om Kreitlow stött på den redan i Tyskland eller om han träffat på den senare i livet. Jag tror att Kreitlow i det här fallet kan vara typisk för sin tid. Han befinner sig i början av ett epokskifte och det syns i att han klart hör till den gamla tiden men börjar ta till sig av den nya. Att Kreitlow kan vara ganska tidstypisk syns också i att hans predikningar verkar i stort följa den rådande kyrkolagens föreskrifter samt den likhet som jag finner med den samtida predikanten Magnus Aurivillius. Det är dock intressant och värt att notera att bristen på uppmaningar varken ger uttryck för den lagiskhet som förknippas med ortodoxins predikningar, eller den moralism som kan förknippas med pietismen. Detta bekräftar mitt behov av mer forskning om de båda inriktningarna under den undersökta tidsperioden.

Vad säger då detta om den spiritualitet som uttrycks i Kreitlows predikningar? Ja, att den delen av spiritualiteten som jag fokuserat på inte är fokus för Kreitlow. Spiritualiteten som kommer till uttryck verkar vara mer fokuserad på att känna till läran än att praktisera den. Det centrala för spiritualiteten som kommer till uttryck i dessa predikningar kan likställas med det identitetsbärande element Josefsson kallar lära och den centrala aspekt Halldorf kallar tema. Ett sådant fokus verkar ligga i linje med ortodoxins tänkesätt där just den dogmatiska läran och kännedomen om denna sågs som något mycket viktigt. Därmed inte sagt att mer konkreta handlingar inte skulle varit viktiga för vare sig Kreitlow eller resten av ortodoxin. Det är snarare så att kännedom om läran i sin tur ska leda till bland annat de olika handlingssätt som Kreitlow uppmanar till i sin predikan. Här vill jag återknyta till min diskussion om spiritualitet där jag menar att spiritualiteten som uppstår hos en rörelse är ett samspel mellan teori och praktik. Det står jag fast vid men för Kreitlow och hans kontext verkar det som att spiritualiteten utgår från teorin och leder till praktik. Vilket i sin tur inte nödvändigtvis innebär att ursprunget till denna spiritualitet inte kan ha varit ett samspel. Det jag menar är att för Kreitlow och troligen andra inom den lutherskortodoxa världen vid denna tiden är teorin utgångspunkten för deras spiritualitet, iallafall så som den uttrycks i predikan.

Men det faktum att den mer praktiska delen av spiritualitet som jag lagt fokus på i min undersökning inte tar så stor plats i Kreitlows predikningar är ingen ursäkt för att inte diskutera det som faktiskt finns. Den praktiskt orienterade delen av spiritualiteten jag finner i Kreitlows predikningar verkar vara grundad i kännedom och tro på Gud så som Han framställs i läran och präglad av en stor tillit till Guds försyn och omsorg.

Jag skulle vilja diskutera det i termer om Gud som Herren och Gud som Herden. Kreitlow använder inte själv dessa termer men jag tycker de passar bra för att beskriva de olika aspekterna i den uttryckta spiritualiteten. De handlingar Kreitlow manar till motiveras av både Guds befallning (Herren) och Guds omsorg (Herden). I svåra tider, lidande och tvivel kunde man enligt Kreitlow lita på att Gud har kontroll över världen men framför allt över frälsningen. Detta gör att den kristne kan och bör luta sig mot Herren för att få tröst och hjälp i alla situationer och lita på att Han vill och kan vårt bästa, just för att Gud är både Herre och Herde. Särskilt i lidandet, som ses som en självklarhet

i det kristna livet och som i mångt och mycket är ett uttryck för Guds omsorg om oss, är det viktigt med tillit till Guds försyn.

Bönen är det medel med vilket vi söker denna hjälp och med vilken vi visar denna tilltro. Bönen är befalld av Gud men finns för oss och bör genomsyra den kristnes liv. I olika situationer är bönen det främsta verktyg en kristen har till sitt förfogande. Vare sig det gäller att motstå frestelser, visa tacksamhet eller ånger är bönen det vi ska använda oss av, oavsett om vi vänder oss till Gud som Herre eller Herde. Bönen bör också präglas av fokus, innerlighet och ärlighet på det sätt som Gud vill ha det men Gud är också medveten om att vi brister i det och det är viktigt att vi själva också är medvetna om det.

Den lärokännedom och tillit som Kreitlow förordar ska också leda till handlingssätt som mer direkt berör vår nästa. Både genom att eftersträva att göra goda gärningar men också genom att undvika onda. Dessa gärningar är befallda av Herren och därför är det viktigt att vi vill och försöker leva ett liv som behagar Gud men skulle vi ändå synda är det viktigt att vi dels ångrar oss men också att vi inte ger upp utan fortsätter att bekämpa den. Gud som Herde känner till vår svaghet och förlåter oss.

Genom allt detta finns en medvetenhet om att Gud som Herde är medveten om vår bristande förmåga att göra det han som Herre har befallt och tro det Han som Herde har lovat. Vi ska göra vårt bästa för att göra det Gud befallt och att tro det Han lovat men när detta inte räcker kan vi ha i påminna oss om att Gud genom Jesu död och uppståndelse är orsaken till vår rättfärdiggörelse, inte hur väl vi lyckas i vårt kristna liv.

Slutsatser

Vilka slutsatser kan vi nu dra av detta? Ja, det undersökta materialet pekar mot att Kreitlow inte ger mycket konkreta uppmaningar till sina åhörare. Det finns bara uttryckliga uppmaningar i cirka en tredjedel av de nedtecknade predikningarna och en majoritet av dem menar jag vara ganska ospecifika med hänsyn till uppsatsens undersökta frågeställning. Materialet ger sällan några tydliga instruktioner för hur Kreitlow vill att hans åhörare ska hantera olika livssituationer. Detta i sig säger en del om spiritualiteten i de undersökta predikningarna och tyder på att det finns ett behov av en undersökning med en bredare definition av spiritualitet än den jag har använt mig av för att klarare fastslå spiritualiteten hos Kreitlow.

De slutsatser som går att dra gällande spiritualiteten i predikningarna är att det är viktigt för Kreitlow att hans åhörare har en lärokännedom, som i sin tur är grunden och motiveringen för de handlingssätt som åhörarna uppmanas till i hans predikningar. Kännedomen om läran och tron på denna ska leda till ett liv präglad av tillit, bön och ett leverne efter Guds vilja.

De uppmaningar som finns berör både yttre och inre handlingsmönster, med en viss övervikt för de inre. Karaktären på predikningarna är mer teoretiskt undervisande men de uppmaningar som finns

sträcker sig över en stor del av det kristna livet. De tar upp relationen till Gud och till nästan. De behandlar den inre kampen hos varje kristen och de tröstar i nöden.

Anledningen till att det inte finns så många och så precisa uppmaningar kan bero på att det rör sig om mer fördjupande veckopredikningar. Det kan också bero på nedtecknarens prioriteringar eller att bara Kreitlows predikningar var mer fokuserade på läroframställningar än uppmaningar.

Angående Kreitlows insortering i mötet mellan ortodoxi och pietism menar jag att Kreitlow hör till tidsperioden innan pietismens intåg. Hans tankefigurer kan hämta material ifrån pietistiska tankegångar men själv står han stadigt i ortodoxin, utan att för den delen vara fientlig mot pietismen. Detta stämmer bra in på Brilioths beskrivning att mötet mellan pietism och luthersk ortodoxi i Sverige var mer ett sammansmältande än en konflikt.

Kreitlows predikningar utmanar också delar av den gängse men på senare tid, av till exempel Gudmundsson utmanade bilden av ortodoxin genom att predikningar vare sig är lagiska eller dömande. Detta kan delvis ha att göra med att predikningarnas undervisande och sakliga form inte har som syfte att mana till omvändelse medelst hot eller att utlägga lagen. Troligen var åhörarna till dessa predikningar väl medvetna om lagens krav och dess brytandes konsekvenser och det fanns inget behov av att upprepa dessa under de här predikningarna. Men oavsett vad visar resultatet på att vår syn på den lutherska ortodoxin behöver fördjupas och omprövas.

Avslutande ord

Det finns många fysiker inom kosmologin som menar att universum från långt håll verkar vara homogent och isotropiskt. Det innebär att det ser likadant ut vart man än tittar och att ingen plats är mer speciell än någon annan, vilket innebär att varje del av universum är representativt för hela universum. Men man behöver inte komma så mycket närmare för att se att den här galaxhopen skiljer sig från en annan. Tar man sig ännu närmre blir olikheterna ännu större och ännu tydligare och fysikerna menar också, att utan dessa olikheter hade inte strukturer som galaxer, solsystem eller ens atomer kunnat formas. Universum skulle med andra ord inte kunna hysa liv utan dessa olikheter. Jag menar att det är likadant när vi tittar på historiska perioder. Vi kan kolla på Sverige under det tidiga 1700-talet och säga något om hur det ser ut. Men i likhet med universum så behöver vi inte zooma in särskilt mycket för att finna olikheter. I denna uppsats har vi tittat på en samling predikningar hållna av en kyrkoherde i Rommele under början av 1700-talet och vi kan se att även om han tydligt är en del i epokskiftet mellan ortodoxin och pietismen så kan vi se klara skillnader mellan honom och den större bilden. Låt detta vara en påminnelse för oss att aldrig nöja oss med att studera universum på långt håll, utan alltid söka oss närmare för att upptäcka och lära oss av de olikheter som då blir synliga.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta Källor

Landsarkivet, Göteborg (GLA),

Rommele P2

Berntsson, G, Kristiansson B (red.), *Kortfattad beskrivning över Rommele Kyrka*, 2011

Firca, V, Johansson, E (red.), *Upphärad Kyrka*

Kristiansson, B, Laurell, L m.fl. (red.), *Fors Kyrka*, 2006

Internetkällor:

<https://svenskakyrkan.se/lillaedet/asbracka> (20170508)

<http://gw.geneanet.org/karosenius?lang=en&pz=petrus&nz=arosenius+f+rank+av+westren&ocz=0&p=joachim+friedrich&n=kreitlow>
(20170508)

Tryckta Källor

Berntson, M., ”Från medeltidens slutskede till enhetskyrkans begynnande upplösning”, i Berntson, M., Nilsson, B., Wejryd, C., *Kyrka i Sverige. Introduktion till svensk kyrkohistoria*, s. 93-239. Skellefteå 2012

Beskow, P, red, *Kristen spiritualitet, Från ökenfäder till cyberkyrka*, Örebro, 2006

Brilioth, Y, *Predikans historia*, Lund, 1945

Gudmundsson, D, *Konfessionell krigsmakt, Predikan och bön i den svenska armén 1611-1721*, Malmö, 2014

Halldorf, J, *Av denna världen, Emil Gustafson, moderniteten och den evangelikala väckelsen*, Skellefteå, 2012

Hollman, E, *Flundre Härad*, del 1, 1938, Förlagsort anges ej, För publikationen står Flundrebygdens fornminnes och hembygdsförening.

Härdelin, A, *Världen som yta och fönster*, Stockholm, 2005

- Josefsson, U, *Liv och över nog. Den tidiga Pingströrelsens spiritualitet*, Skellefteå, 2005
- Laghé, B, *Den evangeliska Mariavägen till enhet. En studie av Paulina Mariadotters spiritualitet*, Uppsala. 2004
- Lindquist, D, ”Engelsk uppbyggelse litteratur i svensk översättning”, *Kyrkohistorisk Årsskrift*, 1945, s.123-145
- Montgomery, I, *Sveriges kyrkohistoria, Band 4, Enhetskyrkans tid*, Stockholm, 2002
- Nordbäck, C, *Samvetets röst, Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå, 2004
- Pleijel, H, *Svenska kyrkans historia, Band 5, Karolinsk kyrkofromhet pietism och herrnhutism*, Stockholm, 1935
- Skarstedt, C. W, *Göteborgs stifts herdaminne*, Göteborg, 1948
- Östtveit Elgvin, L-A, *Lars Levi Laestadius’ spiritualitet*, Skellefteå, 2010